

Müjdə ver, ikrah oyatma. Asanlaşdır, çətinləşdirmə.

Kitabın sahibi: _____

Oxu tarixi: _____

MƏNƏVİ AZADLIQ

MÜRTEZA MÜTƏHHƏRİ

Fars dilindən tərcümə:

Ağabala Mehdiyev

Tercüməçi: Ağabala MEHDİYEV
Redaktor: Toğrul MUSAYEV
Korrektor: Turac ELDARQIZI
Bədii və texniki tərtibat: İsmayıl SÜLEYMANLI
Üz qabığının dizaynı: Kənan NƏSİBOV

مرتضى مطهري
آزادی معنوی

Mürtəza Mütəhhəri
MƏNƏVİ AZADLIQ

Bakı, "İrşad" Nəşriyyatı – 2021, 344 səh.

© Sədra Nəşriyyatı / 1986

© Parlaq İmzalar MMC / 2021

Kitabın bütün hüquqları qorunur. İcazəsiz olaraq hər hansı vasitə ilə nəşri və yayımlanması qadağandır.

DQİDK-nin 26.04.2021 tarixli DK-356/Ş
saylı məktubu ilə nəşrinə razılıq verilmişdir.

İrşad Nəşriyyatı | 24
Mürtəza Mütəhhəri | 8

İRŞAD – Parlaq İmzalar MMC-yə məxsus markadır.

www.parlaqimzalar.az
irshad@parlaqimzalar.az
facebook.com/irshadkitab
instagram.com/irshadkitab
0559697259 / 0559897259

Mətbəə: "Şərq-Qərb" ASC

Çap tarixi: 06.08.2021

Sifariş: 1568

Mündəricat

Ön söz _____ 11

I Fəsil

Mənəvi azadlıq

“Mövlə” sözünün mənası _____	21
Azadlığın mənası _____	23
Azadlığın növləri _____	25
Quranda ictimai azadlıq _____	26
Mənəvi azadlıq _____	29
İctimai azadlığın mənəvi azadlığa bağlılığı _____	30
Həqiqi azadlıq simvolu _____	33
İnsan – mürəkkəb varlıq _____	39
İnsan ruhunun köləliyi hiss etməsi _____	40
Var-dövlət köləliyi _____	44
İnsani “mən” və heyvani “mən” _____	46
İnsanın özü barəsindəki mühakiməsi _____	49
Vicdanın qınağı _____	51
İnsanın özünün özünü cəzalandırması _____	53
Peyğəmbərlərin ən böyük proqramı _____	55

II Fəsil

İbadət və dua

“Əhya” sözü _____	59
İbadətin ruhu _____	62

İmam Sadiqın hədisi _____	65
Rübubiyətin birinci mərtəbəsi _____	67
Rübubiyətin ikinci mərtəbəsi _____	69
İmam Səccadın namazda fikrini cəmləməsi _____	70
Təqva _____	71
Daha üstün mərtəbələr _____	74
Həqiqi yaxınlıq _____	81
Məcəzi yaxınlaşma _____	81
Allaha yaxınlaşmağın mənası _____	85
İbadətin ilk təsiri _____	87
İbn Sinanın sözü _____	88
Xəyal qüvvəsinə hakim olmaq _____	90
Həzrət Peyğəmbərin qəlb bərəsindəki sözü _____	91
Ruhun bədənə ehtiyacının olmaması _____	93
Bədənə müdaxilə qüdrəti _____	95
Xarici aləmə müdaxilə qüdrəti _____	96
Əli şəhadət yatağında _____	99
İbadətdə ifrat _____	104
İctimai məsələlərdə ifrat _____	107
İslamın kamil nümunəsi – İmam Əli _____	109
İslam cəmiyyətinin siması _____	112
Namazı yüngül saymaq _____	115
Əlinin dəstəməzi _____	117
Digər ibadətləri yüngül saymaq _____	119
Əxlaq və ədalətin təməli _____	123
Məsumluğun mənası _____	127
Namazın digər işlərlə müşayiət edilməsi _____	130
1. Təmizlik _____	130
2. İctimai haqlar _____	130
3. Cəhət təyini _____	131
4. Vaxtın tənzimlənməsi _____	132
5. Hisslərin cilovlanması _____	133

6. Sükunət _____	134
7. Sülh və səmimiyyətin elan edilməsi _____	134
“Allahu əkbər” sözünün təsiri _____	136
Ailə üzvlərimizin namaz qılması _____	140
İmam Hüseyinin namazı _____	142

III Fəsil

Tövbə

Tövbənin psixoloji təhlili _____	150
İnsan mürəkkəb varlıqdır _____	152
Tövbənin baş vermə şəraiti _____	156
Mərhum Hacı Mirzə Əliağa Şirazidən bir xatirə _____	159
Əlinin nəsihəti _____	163
Hədəsi-qüdsi _____	167
Kərbəla səhrasının tövbəkarı _____	170
Tövbə möhləti _____	173
Həzrət Əlinin nəzərində tövbə _____	179
Birinci sütun _____	179
İkinci sütun _____	184
Birinci şərt _____	185
İkinci şərt _____	187
Tövbənin kamilliyinin ilk şərti _____	189
Tövbənin kamilliyinin ikinci şərti _____	190
Quranın iki ifadəsi _____	190
Peyğəmbərlərə və övliyalara məxsus iş _____	192
Buğr Hafinin tövbəsi _____	193
Əbu Lübabənin tövbəsi _____	195
Züheyr ibn Qeynin tövbəsi _____	198

IV Fəsil

Hicrət və cihad

Hicrətin tərfi _____	204
----------------------	-----

Bəzi sufilərin yanlış qənaəti _____	208
İslami cihadda məqsəd və niyyət _____	210
Elm arxasınca gedən şəxs _____	212
İmam Hüseyin	
həm mühacir, həm də mücahid olub _____	214
Günahlardan hicrət _____	220
Nəfsə qarşı cihad _____	222
Yanlış təfsir _____	226
Hicrət və cihad etmək barədə ciddi niyyət _____	228
Böyük alimlərdən birinin yuxusu _____	231
İslamda səfərin təriflənməsi _____	239
Səfər etmiş alimlərin üstünlüyü _____	242
Vərdişlərdən hicrət _____	246
Maneələrlə çarpışmaq _____	248

V Fəsil

Ruhun böyüklüyü və alicənablığı

Elm yolunda böyük iradə və əzmkarlıq _____	262
Var-dövlət toplamaq _____	264
Şöhrətpərəstlik və məqam yolunda əzmkarlıq _____	265
Alicənablıq _____	267
Həzrət Peyğəmbərin kəlamı _____	269
Həzrət Əlinin kəlamı _____	270
Sufi təlimlərinin vurduğu zərbələr _____	275
İmam Hüseyinin kəlamı _____	276

VI Fəsil

Qeybə iman

“Qeyb” sözünün mənası _____	287
Qeybə iman gətirilməsinin yolu _____	290
Qeybə imanın mənası _____	292
Qeyb yardımının qaydası _____	294

Ayətullah Bürucerdinin əhvalatı _____	295
Ziyalılardan bədbin yanaşması _____	298
Din baxımından parlaq gələcək _____	300

VII Fəsil

İnsanlığın meyarı nədir?

Kamil və naqis insan _____	306
İnsanlığın meyarı barəsindəki müxtəlif fikirlər _____	307
1. Elm _____	307
2. Əxlaq və davranış _____	308
3. İradə _____	313
4. Azadlıq _____	315
5. Məsuliyyət və mükəlləfiyyət _____	316
6. Güzəllik _____	317

VIII Fəsil

İnsanlığın məktəbi

Son əsrlərdə insanlığın süqut etməsi _____	322
İnsanlığın yenidən zahir olması və ziddiyyətin yaranması _____	326
Mütləq sülh _____	328
İnsanla heyvan arasındakı əsas fərq _____	329
Ogüst Kontun "insanlığın dini" _____	330
İnsanın iradə azadlığı və məsuliyyəti _____	332
İnsanın xoşbəxtlik və həzzi _____	334
Humanizm məktəblərində ziddiyyət _____	336
İnsanın əsas olmasının Allahla əlaqəsi _____	340

Ön söz

Əsrlər boyu dünyada öz fikir və düşüncəsi ilə bəşəriyyətə misilsiz xidmətlər etmiş bir çox mütəfəkkirlər yaşayıb-yaratmışlar. İnsanlıq bu şəxslərə çox şey borcludur. Məhz bu elm fədalərinin sayəsində insani dəyərlər inkişaf etmiş, düşüncələr işıqlanmış, qaranlıqlar aydınlığa qovuşmuşdur.

Görkəmli İslam alimi, filosof Mürtəza Mütəhhəri də bu mütəfəkkirlər sırasında öz xüsusi yeri olan şəxsiyyətlərdəndir. O, ömrünü cəmiyyətin islahına, müasir dövrdə meydana çıxan və dəyərləri təhdid edən şübhələrə cavab tapmağa həsr etmişdir. Buna görə də Mütəhhəri dövrünün gəncləri, ziyalıları, ümumiyyətlə, bir islahatçı alim olaraq kütlə tərəfindən sevilmiş, sağlığında böyük İslam alimi kimi şöhrət qazanmışdır.

* * *

Mürtəza Mütəhhəri 1919-cu il fevralın 2-də Xorasan mahalının Fəriman şəhərində alim və inancılı bir ailədə dünyaya gəlib.

Mütəhhəri uşaqlıq dövrünü məktəbdə ibtidai təhsil almaqla və Quran öyrənməklə keçirib.

O, 1931-ci ildə Məşhəd şəhərinin mədrəsələrində şəriət dərslərini öyrənməyə başlayır.

1937-ci ildə dərslərini davam etdirmək üçün Qum şəhərinə gedir. Orda 15 il qalır və dövrünün ən məşhur filosoflarından

olan azərbaycanlı alim Məhəmmədhüseyn Təbatəbai kimi görkəmli şəxsiyyətlərdən dərs alaraq İslam elmləri və digər sahələrdə yüksək dərəcələrə çatır. O cümlədən İslam fəlsəfəsi, fiqh və üsul, sosiologiya, psixologiya, tarix, təfsir, İslam sxolastikası və başqa sahələr üzrə böyük nailiyyətlər əldə edir.

1952-ci ildə Tehrana köçən alim elə o zamandan elmi tədqiqat işlərinə başlayır. Həmin dövrdə müəllimi Məhəmmədhüseyn Təbatəbainin qələmə aldığı *“Fəlsəfə prinsipləri və realizm metodu”* kitabına giriş yazır və 5 cilddə şərh edir. O bu işi 1953-cü ildə sona çatdırır.

1955-ci ildən başlayaraq “Tələbə İslam Cəmiyyəti”ndə yeni və fərqli yanaşmalarla Quran təfsiri dərsləri deyir və eyni ildə Tehran Universitetinin “İlahiyyat Elmləri və İslam Maarifi İnstitutu”nda müəllimlik fəaliyyətinə başlayır və burada təlim-tədris işini iyirmi il (1976-cı ilə kimi) davam etdirir.

Tehran ziyalıları və gəncləri ilə mütəmadi ünsiyyətdə olan Mütəhhəri Tehrandə olduğu müddətdə müxtəlif konfranslarda, tədbirlərdə çıxış edərək İslam dininə qarşı yönəlmiş iradlara, şübhələrə cavab verir, məsələlərə yeni baxış gətirir. Beləliklə, get-gedə Mütəhhəri ziyalı kütlənin sevimlisinə çevrilir, müxtəlif konfranslara dəvətlər alır, artıq çıxışları Tehranla məhdudlaşmır; digər şəhərlərdə də müxtəlif tədbirlərdə iştirak edir.

1959-cu ildə Mütəhhəri “Həkimlərin İslam Cəmiyyəti”nə spiker kimi dəvət olunur və orada o günə kimi müzakirə olunmayan “İslam və zamanın ehtiyacları”, “Teizm” mövzusu kimi bir çox elmi əhəmiyyətli çıxışlar edir.

1967-ci ildə o dövrün elmi müzakirə ocağı sayılan İrşad İslam Mədəniyyət Mərkəzi təsis edilərkən Mütəhhəri oranın əsas üzvlərindən biri olur. İrşadda Mütəhhəri ilə yanaşı, Dok. Əli Şəriəti kimi dövrün digər ziyalıları da çıxış etməyə başlayır.

Bir neçə il sonra İrşad İslam Mədəniyyət Mərkəzindən ayrılsa da, fəaliyyətini, çıxışlarını müxtəlif yerlərdə davam etdirir. Elmi-

ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı, dövrün aktual problemlərini ələ alan əsərlər üzərində də işləyir.

Daim cəmiyyətdəki nöqsanların islahı fikrində olan yorulmaz alim 1979-cu ilin may ayının 2-də sui-qəsd nəticəsində başından aldığı güllə yarası ilə şəhid edildi.

* * *

Mürtəza Mütəhhəri öz dövrünün problemlərini lazımınca başa düşüb araşdırmağı bacaran və eyni zamanda bütün varlığı ilə İslam dininə bağlı olan bir mütəfəkkir alim olmuşdur. Onun varlığında cəmləşən bu iki xüsusiyyət ona yaşadığı dünyanı dərk etmək, onda baş verən elmi-ictimai dəyişiklikləri vaxtında müşahidə edərək mövcud problemlərlə, ehtiyaclarla tanış olmaq və onların həlli yolunda var qüvvəsi ilə çalışmaq imkanı verirdi.

Mütəhhəri öz zəmanəsini dərindən tədqiq edərək onu lazımınca tanımağa çalışırdı. O bu bərdə özünün “Gənc nəslin yönləndirilməsi” adlı məqaləsində yazır:

“Biz hazırda çox mühüm bir sual qarşısında dayanmışıq. Yaşadığımız dövrdən, onda baş verən mühüm dəyişikliklərdən xəbərsizik. Bəzən haqqında əvvəlcədən lazımı qədər tədqiqatlar aparmadığımız mövzularla rastlaşırıq...”

Mütəhhəri bu məsələyə həddindən artıq diqqət yetirmiş, dövrünün problemlərini vaxtında və hətta bəzən vaxtından da qabaq analiz etməyi bacarmış və İslam dini baxımından bu məsələnin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk etmişdir. O, yüksək istedadı sayəsində İslam dininin sosioloji məsələlərinin öyrənilməsinin həddən artıq əhəmiyyətli olmasını başa düşmüşdür.

O bildirdi ki, müasir şübhələrə keçmiş dövrlərin klassik izahları ilə cavab vermək mümkün deyil. Mütəhhəri “Dini mədrəsələrin müasir vəzifələri” adlı məqaləsində yazır:

“Əgər biz müasir dövrü səksən il bundan qabaqkı dövrlə müqayisə etsək, o dövrdə yaşayan cəmiyyətin bir növ qapalı cəmiyyət olduğunun şahidi olarıq. Həmin cəmiyyətdə ideoloji mə-

sələlərin və ictimai anlayışların hamısı kənar yerlərdən deyil, dini mədrəsələr və ruhanilər tərəfindən verildi. O dövrdə, demək olar ki, yad fikirlərin xalq arasında yayılması mümkün deyildi...

Artıq müasir dövrdə həmin tarazlıq pozulmuşdur və biz mün-təzəm olaraq ibtidai-orta məktəblərdə, ali təhsil ocaqlarında, kütləvi informasiya vasitələrində, iclas və konfranslarda minlərlə yeni fikirlərin yayılmasının şahidi oluruq”.

Məhz bu yeni fikirlər yeni ictimai təbəqənin formalaşmasına səbəb olurdu. Mütəhhəri bu ictimai təbəqəni “gənc nəsil” və ya “gənclərin təfəkkürü” adlandırdı:

“Gənc nəsil dedikdə məqsəd ancaq cavanlar deyil, təhsil almaq və yeni mədəniyyətlərlə tanışlıq nəticəsində özünəməxsus təfəkkür tərzinə sahib olan müxtəlif yaşlı şəxslərdir. Başqa sözlə desək, burada hər hansı bir təfəkkür təzi nəticəsində müəyyən şəkildə formalaşmış bir ictimai təbəqə nəzərdə tutulur”.

Yeni ictimai təbəqənin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri, onların öz dini etiqadlarına şübhə ilə yanaşmaları olmuşdur. O, gənc nəslin bu vəziyyətini belə təsvir edir:

“Yaşadığımız dövr, dini və etiqadi baxımdan hamı üçün, xüsusilə gənc nəsil üçün iztirab, böhran və çaşqınlıq əsridir. Dövr-şərait bir sıra problemlər yaratmış, unudulmuş köhnə sualları bir daha ortaya atmışdır”.

Alim müasir dövrdə üzə çıxan şübhələrin anlayışla qarşılanmalı olduğunu, “şübhə”lərin “yəqin” üçün giriş funksiyası daşdığını bildirmişdir:

“Görəsən, biz bu şəkk və tərəddüdlər burulğanından, şübhə və suallar hücumundan narahat olaraq təəssüflənməliyikmi? Mənim fikrimcə, bu barədə nigaran olmağa heç bir əsas yoxdur. Şübhə yəqinin, sual vüsəlin, iztirab isə rahatlıq və əsayişin müqəddiməsidir”.

Mütəhhəri digər yerdə bu kimi şübhələri özünəməxsus bir terminlə “müqəddəs şübhə” adlandırmışdır.

Alim eyni zamanda sualları, şübhələri eşitmək istəməyən, dövrün tələbləri haqqında düşünməyən mühafizəkar təbəqəni də tənqid edərək yazır:

“Bu barədə təəssüf doğuran məsələ, şəkk-in insanı araşdırma və tədqiqat aparmağa sövq etməməsi və ya ictimai şəkk-şübhələrin bəzi insanları cavab axtarıb tapmağa vadar edə bil-məməsidir”.

Mütəhhərinin qarşısında müxtəlif fikirlərin təsiri nəticəsində formalaşmaqda olan, beyini suallarla, şübhələrlə dolu gənc bir nəsil dayanırdı. O alim üzərinə düşən vəzifəni, bu nəslə şübhələrdən uzaqlaşdırıb yəqinə çatdırmaqda görmüş və bu işi həyata keçirmək üçün məhz qələmini işə salmışdır. Özü bu barədə yazır:

“Əlimə qələm alaraq kitab və ya məqalə yazmağa başladığım son iyirmi ildə, bütün yazılarımda düşündüyüm yeganə şey yazadığımız əsrdə islami məsələlər barəsində yaranmış sual və şübhələri həll etmək olub. Yazılarımda bəzisi fəlsəfi, bəzisi ictimai, bəzisi əxlaqi, bəzisi isə fiqhi və ya tarixidir. Həmin yazıların mövzuları bir-birindən tamamilə fərqli olsalar da, onların hamısının ümumi hədəfi yalnız və yalnız bir şey olub”.

Mütəhhəri azsaylı alimlərdən idi ki, dövrünün tələbini, aktual olan məsələləri bilirdi və ömrünü bu yolda xərcləyirdi. Mütəhhəri bilirdi ki, səmavi dində cavabsız suallar yoxdur. Cavabsız qalan sualların, İslamın yanlış tanınmasının səbəbi məhz bu dinin himayəçisi olduqlarını iddia edən məsuliyyətsiz şəxslərdir:

“On dörd əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, müqəddəs İslam dini hələ də tanınmaz qalmış bir dindir. Bu dinin həqiqətləri uzun müddət xalq arasında təhrif olunmuş formalarda əks olunub. Bəzi şəxslərin dindən qaçmasının əsas səbəbi də bu ad altında aparılmış səhv təlimlərdir. Bu müqəddəs dinə həzrətdə də ən çox zərbə vuranlar zahirdə onu himayə etmək istəyən iddiaçılardır. Bir tərəfdən imperialist qüvvələrin gizli və aşkar vasitələrlə hücumu, digər tərəfdən də əsrin İslamı himayə

etmək istəyən iddiaçılarının məsuliyyətsizlikləri bu dinin müxtəlif sahələrdə ideoloji hücumlara məruz qalmasına səbəb olub. Buna görə də mən öz bacarığım çərçivəsində bu sahədə əlimdən gələni etmək fikrindəyəm”.

“...Öz istedad və qabiliyyətim çərçivəsində islami məsələlər barəsindəki problemləri həll etməyə, həqiqətləri olduğu kimi açıqlamağa və əgər əməli azgınlıqların qarşısını ala bilmirəmsə də, heç olmasa fikri və ideoloji azgınlıqlarla mübarizə aparmağa, xüsusilə İslam düşmənlərinin əllərində bəhanə olan məsələlərin aydınlaşdırılmasına çalışmışam”.

Doğrudan da, o bu yolda əlindən gələni əsirgəmədi, gecəsini gündüzünə qataraq çalışdı və ömrünü bu yolda fəda etdi. Bununla da, Mütəhhəri böyük bir mütəfəkkir kimi tarixə öz parlaq imzasını qoydu.

* * *

Mürtəza Mütəhhərinin vəfatından sonra alimin dəyərli çıxışları onun varisləri tərəfindən (“Sədra” Nəşriyyatı) kağız üzərinə köçürülərək kitab formasına salınmağa başlandı. 30 ildən artıq aparılan işlər nəticəsində alimin bənzərsiz kitabları ərsəyə gəldi. Demək olar ki, hazırda bu işlər yekunlaşmaq üzrədir. Çıxışlardan hazırlanan və alimin öz sağlığında yazdığı kitabların məcmusu təxminən 60 adda kitabın meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu kitabların bəzisinin çoxcildli olduğunu nəzərə alsaq, alimin külliyyatı 100 cildi keçir.

Bu kitabların əksər hissəsi şifahi nitqin məhsulu olduğuna, həmçinin keyfiyyətsiz lent yazılarında köçürülməsinə görə əsərlərdə səthi pərakəndəlik nəzərə çarpsa da, bu kitablar alimin fitri istedadı və fövqəladə yaradıcılığı sayəsində kifayət qədər məntiqli və bir-birinə bağlı mövzuları əks etdirir.

O mütəfəkkir şəxsiyyət sağlığında yaşadığı ölkədə, onu dinləyə bilənlər tərəfindən, həmçinin azsaylı çap olunmuş əsərlərinin oxucuları tərəfindən tanınırdısa, ölümündən sonra çıxışları-

nın kitab halına salınması və bu kitabların müxtəlif dünya dillərinə tərcümə olunması nəticəsində artıq Mütəhhəri müsəlman dünyasında tanınmağa başladı.

Ölkəmizdə də müstəqillik illərindən sonra həvəskar şəkildə olsa da, Mütəhhəridən azsaylı kitablar dilimizə tərcümə olunmağa başladı. İnancsız Sovet quruluşundan çıxan, elmi ateizmlə ünsiyyətdə olmuş beyinləri şübhələrlə dolu olan gəncliyə Mütəhhəridən yaxşı kim cavab verə bilərdi?! Tərcümələrin keyfiyyətsiz olmasına baxmayaraq, Mütəhhərinin kitabları acgözlüklə mütaliə edilirdi.

Nəzərimizcə, bir cəmiyyətdə ağıla əsaslanan, xurafatdan uzaq inancın formalaşması üçün Mütəhhərinin əsərləri əvəz olunmalıdır. Məhz bu kimi səbəblərdən Mütəhhərinin varislərinin yalnız "Parlaq İmzalar" Nəşriyyatı üçün verdiyi rəsmi icazə əsasında Mürtəza Mütəhhərinin əsərlərinin silsiləvi nəşrinə başladıq. Kitabların tərcümə və redaktə işləri peşəkar kollektiv tərəfindən aparılır. Mütəhhərinin işlətdiyi hər kəlmənin öz yeri olduğunu nəzərə alaraq tərcümə və redaktə zamanı kitablar çox diqqətlə işlənilir. Alimin tərcümə olunan elmi kitabları həmin kitabların mövzusu üzrə mütəxəssis olan şəxslər tərəfindən tərcümə və ya redaktə olunur. Eyni zamanda kitabların tərtibatına, çap keyfiyyətinə də xüsusi diqqət göstərilir.

Görülən bu işlər nəticəsində Mütəhhəri oxucularının keyfiyyətsiz tərcümə və çaplardan çəkdikləri əziyyətlərə son qoyulmaqla yanaşı, oxucular alimin əsərlərini sistemli şəkildə əldə etmək rahatlığına da sahib olacaqlar.

"İrşad" Nəşriyyatı

I Fəsil

Mənəvi azadlıq

I Çıxış

“De: “Ey kitab əhli, bizimlə sizin aranızdakı ortağ sözə tərəf gəlin: Allahdan başqasına ibadət etməyə, heç nəyi Ona şərik qoşmayaq və Allahı qoyub bir-birimizi (özümüzə) Rəbb qəbul etməyə”.¹

Söhbətimizin mövzusu mənəvi azadlıqdır.² Bu müqəddəs gecədə bir neçə şeydən danışacağıq. Bir, azadlıq nədir, iki, neçə növ azadlıq var. Biz burada onu iki növə böləcəyik: mənəvi və ictimai azadlıq. Daha sonra bu azadlıqların bir-birinə bağlılığından bəhs edəcəyik. Görəsən, ictimai azadlıq olmadan mənəvi azadlıq, yaxud əksinə, mənəvi azadlıq olmadan ictimai azadlıq əldə etmək mümkündürmü? Bizim fikrimizcə, ictimai azadlıq mənəvi azadlığa bağlıdır və ondan asılıdır.

“Mövla” sözünün mənası

Söhbətimin əvvəlində bu günə təsadüf edən və mənim də bu mövzunu seçməyimə səbəb olan əlamətdar hadisə –

---

¹ Ali-İmran, 64

² Bu fəsildə iki çıxış yer alıb. Birinci çıxış 1969-cu il sentyabr ayının 26-da, ikinci çıxış isə ondan bir həftə sonra “İrşad” hüseyniyyəsində edilib. – KHK (*Kitabı hazırlayan komissiya*)

təqvalıların mövlası həzrət Əlinin mövludu münasibətilə bir məsələyə toxunmaq istəyirəm. O həzrətin barəsində çox işlədiyimiz sözlərdən biri “mövla”dır. Məsələn, biz “təqvalıların mövlası”, “mövlaların mövlası” kimi sözlər deyirik. Bəzən isə “mövla” sözündən tək istifadə edir və “mövla belə buyurub”, “mövlanın nəzərinə, filan şey belədir” kimi cümlələr işlədirik. Bu sözü Əli barəsində ilk dəfə həzrət Peyğəmbər sünni və şüələrin yekdilliklə nəql etdiyi o məşhur kəlamında işlədib: “Mən kimin mövlasıyamsa, Əli də onun mövlasıdır”.¹ Bu söz Quranda da keçib və həmin ayənin təfsirində deyilir ki, o, həzrət Əli barəsində qeyd edilib. Ayədə buyurulur: “Onun mövlası Allah, Cəbrail və əməlisaleh möminlərdir”.²

“Mövla” nə deməkdir? Mən bu axşam “mövla” sözü barədə çox danışmaq istəmirəm, qısaca onu deyim ki, bu sözün əsas mənası “yaxınlıq”dır. Bir-birinin yanında və bir-birinə yaxın iki şey barəsində “*vila*”, “*vəliyy*”, ya da “mövla” sözü işlədilir. Buna görə də o, çox vaxt bir-birinə zidd mənada işlədilir. Məsələn, bəndələrlə müqayisədə Allah barəsində “mövla” sözü deyilir, həmçinin əksinə, o həm ağa, həm də qul barəsində işlədilir. “Mövla” sözünün bizim də nəzərdə tutduğumuz mənələrindən biri “*mutiq*”, yəni “azad edən”dir. Ərəblər “azad edilmiş” şəxsə “*mutəq*” deyirlər. “Mövla” sözü həm azad edən, həm də azad edilən barəsində işlədilib. Yəni ərəblər həm azad edənə, həm də azad edilənə “mövla” deyirlər.

Görəsən, həzrət Peyğəmbər “mən kimin mövlasıyamsa, Əli də onun mövlasıdır” buyuranda “mövla” sözünü hansı mənada işlədib? Mən indi öz əqidəmə əsaslanıb hansı mənənin doğru olduğunu demək istəmirəm, lakin söhbətimi-

---

¹ Əllamə Məclisi, Biharul-ənvar, c. 36, səh. 331

² Təhrim, 4

zin mövzusu ilə əlaqədar qeyd edim ki, Mövlana “Məsnəvi”-də həmin hədisi nəql edərək incəliklə “mövla” sözünü “azad edən” mənasında işlədib. O, “Məsnəvi”nin altıncı dəftərindədir. O, məşhur əhvalatdır: Xəyanətkar qazı ilə qadının hekayəti. Qazı sandıqda gizlənmək istəyir. Onu gizlədir və bir hammalın belinə yükləyirlər. Sonra qazı hammala yalvarır ki, sənə istədiyini verəcəm, get müavinimi çağır, gəlib bu sandığı alsın. Onun müavininə xəbər göndərirlər, o da gəlib sandığı alır və qazını azad edir. Mövlana sonra buradan əsas mətləbə keçərək deyir: biz hamımız bədənimizin istəklərinin sandığında həbsdəyik, sadəcə özümüzün xəbərimiz yoxdur; bizi bədən və nəfsi istək sandığından azad edəcək bir şəxsə ehtiyacımız var. Peyğəmbərlər azad edən və nicat verəndirlər. O daha sonra belə deyir:

*Buna görə də əzmkar Peyğəmbər
Həm özünə, həm də Əliyə “mövla” adı verdi,
Dedi: “Mən kimin mövlasıyamsa,
əmim oğlu Əli də onun mövlasıdır”.
Kimdir mövla? Səni azad edən,
Ayağındakı kələlik zəncirini açan şəxs.*

Bu, doğrudan da, bir həqiqətdir. Bizim hələ “mən kimin mövlasıyamsa, Əli də onun mövlasıdır” cümləsindəki “mövla” sözünün bu mənada olub-olmaması ilə işimiz yoxdur, sadəcə bu, bir həqiqətdir ki, bütün peyğəmbərlər insanları azad etmək üçün gəliblər, həmçinin bütün haqq imamlar bu xüsusiyyətə malik olublar.

Azadlığın mənası

İndi görəək azadlığın mənası nədir? İnsanların işlətdiyi “azadlıq” və “azadlıqsevərlik” sözləri nə məna verir? Azadlıq

həyat və təkamülün lazımi atributlarındanıdır. Yəni canlı varlığın azadlığa ehtiyacı var. Həmin canlının hansı növ – bitki, heyvan və ya insan – olmasının fərqi yoxdur. Sadəcə hər birinin azadlığı onun öz quruluşuna uyğun olur. Hər bir canlı varlıq böyümək, inkişaf etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu inkişaf dayanmır, öz yerində saymır. Cansız əşyaların azadlığa ehtiyacı yoxdur, çünki onlar nə böyüyür, nə də inkişaf edirlər. Ümumiyyətlə, cansız varlıqlar bərsində “azadlıq” sözünün işlədilməsi mənasızdır. Canlı varlıqların böyümək və inkişaf etmək üçün üç şeyə ehtiyacı var:

1. Tərbiyə;
2. Əmniyyət;
3. Azadlıq.

Tərbiyə canlı varlıqların inkişaf etmək üçün möhtac olduğu amillərdən ibarətdir. Məsələn, bitki inkişaf etmək üçün su və torpağa, işıq və istiliyə möhtacdır. Həmçinin heyvanın yeməyə, insanın isə bitki və heyvanın bütün ehtiyaclarına, üstəgəl “təlim-tərbiyə” sözünün ehtiva etdiyi bir sıra insani keyfiyyətlərə ehtiyacı var. Həmin amillər canlı varlığın inkişafı üçün lazım olan qida kimidirlər. Hər hansı bir varlığın qidasız inkişaf etdiyini eşitsəniz, inanmayın. Qidalanma canlı varlığın həyatının ayrılmaz hissəsidir.

Canlı varlığın möhtac olduğu ikinci şey əmniyyətdir. “Əmniyyət”in mənası nədir? Həyata, həyat üçün lazım olan vasitələrə malik canlı varlığın təhlükəsizliyi, asayışı olmalıdır ki, sahib olduğu şeylər əlindən çıxmasın. Hansısa düşmən və ya xarici qüvvə əlindəkiləri ondan almasın. İnsanı nəzərə alsaq, onun həm təlim-tərbiyəyə, həm də əmniyyətə ehtiyacı var. Yəni onun canı var və canı ondan alınmamalıdır; sərvəti var və sərvəti ondan alınmamalıdır; sağlamlığı var və

sağlamlığı əlindən alınmamalıdır. Bir sözlə, malik olduqları ondan alınmamalıdır.

Hər bir canlı varlığın möhtac olduğu üçüncü şey azadlıqdır. Azadlıq nədir? Azadlığın mənası canlı varlığın yolunun kəsilməməsi, qarşısında maneə yaradılmamasıdır. Ola birlər, hər hansı bir varlığın əmniyyəti olsun, inkişaf amilləri də mövcud olsun, amma maneələr onun inkişafının qarşısını alsın. Fərz edin ki, siz bir ağac əkib onu böyütmək istəyirsiniz. Digər bütün şərtlərdən əlavə, həmin ağacın inkişaf etməsi üçün maneələr olmamalıdır. Məsələn, üstü açıq olmalıdır. Əgər siz böyük tavanla örtülmüş torpağa bir fidan basdırsanız, həmin fidan, hətta çinar fidanı olsa belə, inkişaf etməyəcək.

Deməli, azadlıq nədir? Maneənin olmaması! Azad insanlar inkişaf və təkamül yolunda olan maneələrlə mübarizə aparan, maneələr qarşısında təslim olmayan insanlardır. Bu, azadlığın qısa tərifidir.

Azadlığın növləri

Digər varlıqlardan seçilən, ictimai həyat sürən, bundan əlavə, öz fərdi həyatında təkmilləşmiş, bitki və heyvanlardan ciddi şəkildə fərqlənən insan bitki və heyvanların möhtac olduğu azadlıqlardan əlavə, bir sıra digər azadlıqlara da möhtacdır. Biz həmin azadlıqları iki qismə bölürük. Onlardan biri ictimai azadlıqdır. İctimai azadlıq nə deməkdir? İctimai azadlığın mənası insanın cəmiyyətdə cəmiyyətin digər üzvlərindən azad olması, başqalarının onun inkişaf və təkamül yolunda maneə yaratmaması, onun qarşısını kəsməməsi, istismar etməməsi, özünə xidmətçi və qula çevirməməsi, yəni onun bütün intellektual və fiziki qüvvəsini öz mə-

nafevi istiqamətində istifadə etməməsidir. Buna ictimai azadlıq deyirlər. İctimai azadlığın özünü də müxtəlif növlərə bölmək olar, amma bizim indi onlarla işimiz yoxdur. Deməli, ictimai azadlıq – insanın digər insanlardan azad olmasıdır.

Tarix boyu insanın məruz qaldığı çətinliklərdən biri bu məsələ olub. Belə ki, despot şəxslər öz güclərindən sui-istifadə edərək digər insanları özlərinə tabe edib qula çeviriblər, onların, özlərinə lazım olan enerjisindən öz mənfəətləri üçün istifadə ediblər.

“İstismar” sözünün mənasının nə olduğunu bilirsiniz? “İstismar” sözünün leksik mənası “başqasının meyvəsini yığmaq”dır. Hər bir insanın vücudu ağac kimi meyvə ilə doludur. Bu meyvələr, yəni onun əmək və düşüncəsinin, intellektual fəaliyyətinin məhsulu onun özünə məxsus olmalıdır. Bəzi şəxslərin başqalarının vücudunun məhsulunu özünə götürməsi, meyvəsini yığması barədə “filankəs filankəsi istismar etdi” ifadəsi işlədilir. Tarix boyu bəşəriyyət bu problemdən əziyyət çəkib, bir şəxs digər şəxsi, bir tayfa başqa tayfanı istismar edib, öz quluna çevirib, ya da ən azı, özünün at oynatması üçün meydanı onların əlindən alıb. Məsələn, iki nəfərə məxsus bir yer olub və onlar birlikdə həmin yerdən istifadə ediblər. Gücü çox olan öz meydanını genişləndirmək məqsədilə başqasının yerini əlindən alıb, onu həmin yerdən çıxarıb, yaxud da yerlə birlikdə onun özünü də alıb. Bunun adı əsarət və köləlikdir.

Quranda ictimai azadlıq

Qurani-kərimə əsasən peyğəmbərlərin məqsədlərindən biri bəşəriyyətə ictimai azadlıq vermək, yəni insanları bir-birinin əsarətindən, qul və köləliyindən xilas etmək olub.

Quran heyratəmiz kitabdır. Bəzi məna və məfhumlar müəyyən bir əsrdə çiçəklənir, dirçəlir, zirvəyə qalxır, yüksəlir, amma başqa əsrlərdə elə olmur. Biz bəzi sözlərin bəzi əsrlərdə sözün həqiqi mənasında zirvəyə ucaldığını görürük. Quranın qəhrəmanlıq dastanlarından biri ictimai azadlıq mövzudur. Mənim fikrimcə, siz ictimai azadlıq barədə Quranda işlənmiş cümlədən dolğun ifadə tapa bilməzsiniz. Onun bənzərinə heç bir dövrdə rast gələ bilməzsiniz, nə XVIII əsrdə, nə XIX əsrdə, nə də XX əsrdə. Həmin əsrlərdə filosoflar “azadlıq, azadlıq!” deyiblər, insanların dilindən azadlıq sözü düşməyib. Siz axtarın görün Quranın bu ayəsindən dolğun cümlə tapa bilərsiniz:

“De: “Ey kitab əhli, bizimlə sizin aranızdakı ortağ sözə tərəf gəlin: Allahdan başqasına ibadət etməyə, heç nəyi Ona şərik qoşmayaq və Allahı qoyub bir-birimizi (özümüzə) Rəbb qəbul etməyə”.¹

Ey Peyğəmbər! Keçmiş səma kitablarına tabe olmaq iddiası edənlərə, bu yəhudilərə, xaçpərəstlərə, zərdüştilərə, hətta Quranda adı çəkilən sabiilərə, bir sözlə, qədim səma kitabının ardınca gedən bütün xalqlara de: “Gəlin hamımız bir sözün ətrafına, bir bayrağın altına toplaşaq”. Həmin bayraq nədir? O, iki cümlədən ibarətdir. Bir cümləsi budur: “Allahdan başqasına ibadət etməyə, heç nəyi Ona şərik qoşmayaq”. Allahdan başqasına – nə İsayə, nə İsadan qeyrisinə, nə də Əhrimənə. Bir sözlə, Allahdan başqa heç bir varlığa ibadət etməyə.

İkinci cümlə isə budur: “Allahı qoyub bir-birimizi (özümüzə) Rəbb qəbul etməyə”, yəni bizdən heç kəs digərini

---

¹ Ali-İmran, 64

özünə qul etməsin, heç kəs başqasını Rəbb və özünə ağa saymasın. Başqa sözlə desək, ağa-nökər, istismarçı və istismar edilən, bərabərsizlik sistemi ləğv olunmalıdır, heç kəsin başqasını istismar və özünə qul etmək haqqı yoxdur.

Quranda bu barədə mövcud olan ayə tək-cə bu ayədən ibarət deyil, bundan başqa digər ayələr də var. Çıxışımın yığcam olması üçün onların bəzisinə işarə edirəm:

Quran buyurur ki, Musa Fironla mübahisə edəndə Firon ona dedi: “(Ey Musa!) Səni uşaqlıqda biz böyüdüb tərbiyə etmədikmi? Sən ömrünün neçə ilini bizim yanımızda qalmadınmi? Buna baxmayaraq, etdiyini etdin (və bizim adamlarımızdan birini öldürdün). Sən (bizim zəhmətlərimizin qədərini bilməyən) nankorlardansan”.¹ Musa ona belə cavab verib: “İsrail oğullarını özünə qul etməyin nemətdirmi ki, ona görə mənə minnət qoyursan?”² Firon həzrət Musaya onun evində, süfrəsinin başında böyüməsini minnət qoymaq istəyirdi. Musa da ona cavab verir ki, bu nə yanaşmadır? Bəli, mən sənin evində böyümüşəm, amma məgər sənin evində böyümüşəm deyə, mənim qövmümü özünə qul etməyin qarşısında susmalıyam?! Mən elə bu qulları azad etməyə gəlmişəm.

Mərhum Ayətullah Naini “Tənbihul-ummət” kitabında belə yazıb: “Hamı bilir ki, Musanın qövmü, Yaqubun övladları heç vaxt Firona qibtilər kimi ibadət etməyib. Buna baxmayaraq, Firon onları öz qullarına çevirdiyi üçün Quran bunu Musanın dilindən “qul etmək” kimi nəql edib”.

Şübhəsiz, peyğəmbərlərin ümumi məqsədlərindən biri ictimai azadlığı təmin etmək, quldarlığın müxtəlif formaları

---

¹ Şuəra, 18-19

² Şuəra, 22

ilə, ümumiyyətlə, cəmiyyətdə mövcud olan azadlıqların əldən alınması ilə mübarizə aparmaq olub. İctimai azadlıq müasir dünyada da müqəddəs dəyərlərdən sayılır. Əgər Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin giriş hissəsini oxusanız, bunu başa düşərsiniz. Orada yazılıb ki, dünyada baş verən bütün müharibə, qırğın və bədbəxtliklər insanın digər insanların hüquqlarına hörmətlə yanaşmamasından yaranır.

Bura kimi peyğəmbərlərin məntiqi müasir dövrün məntiqi ilə üst-üstə düşürmü? Azadlıq müqəddəsdirmi? Bəli, müqəddəsdir, özü də çox müqəddəs! Həzrət Peyğəmbərdən mütəvatir şəkildə belə bir hədis nəql olunub: “Əbüləsin oğulları sayları otuza çatanda Allahın bəndələrini qula çevirər, Allahın malını öz malları hesab edər, Allahın dinində istədikləri bidəti yaradarlar”.¹ Peyğəmbər həmişə Əməvilərin fitnələrindən qorxub və onların gələcəkdə ümmət üçün yaradacağı təhlükələrdən nigaran olub. Deməli, ictimai azadlığın müqəddəs olması barədə deyilənlər doğrudur.

Mənəvi azadlıq

Azadlığın digər bir növü mənəvi azadlıqdır. Peyğəmbərlərin məktəbi ilə bəşəri məktəblərin fərqi peyğəmbərlərin bəşəriyyətə ictimai azadlıqdan əlavə, həm də mənəvi azadlıq vermək üçün gəlməsidir. Mənəvi azadlıq hər şeydən dəyərlidir. Təkcə ictimai azadlıq deyil, mənəvi azadlıq da müqəddəsdir. Mənəvi azadlıq olmadan ictimai azadlığa nail olmaq mümkün deyil. Bu gün insan cəmiyyətlərinin dərdi budur. Bu gün bəşəriyyət ictimai azadlığı təmin etmək istəyir, amma mənəvi azadlığın arxasınca getmir, yəni o bunu

---

¹ Türeyhi, Məcməul-bəhreyn

edə bilmir, ona gücü çatmır. Çünki mənəvi azadlığı yalnız peyğəmbərlər, din, iman və səma kitabları ilə təmin etmək olar.

İndi baxaq görək mənəvi azadlıq nədir. İnsan mürəkkəb varlıqdır, müxtəlif qüvvə və istəklərə malikdir. İnsanın vücudunda minlərlə güclü qüvvə var. İnsanda şəhvət, qəzəb, hərislik, tamahkarlıq, şöhrətpərəstlik və acgözlük hissi var. Həmçinin bunların müqabilində o, ağıl, fitrət və əxlaqi vicdana sahibdir. İnsan mənəvi, batini və ruhi baxımdan azad da ola bilər, qul da. Yəni insan həm öz hərissliyinin qulu, şəhvət, qəzəb və acgözlüyünün əsiri ola bilər, həm də bunların hamısından azad. Şeirdə deyildiyi kimi:

*Açıq-aşkar deyirəm və bu dediklərimdən məmnunam,
Mən eşqin qulu, hər iki dünyadan azadam!*

Ola da bilər, insan ictimai baxımdan azad olduğu, özünü alçaltmadığı, heç kəsə qul olmadığı, cəmiyyətdə azadlığını qoruduğu kimi, əxlaq və mənəviyyat baxımından da azadlığını qorusun, yəni öz vicdan və aqlını azad saxlasın. Bu azadlığa dini terminologiyada “nəfsi təmizləmək” və “təqva” deyilir.

İctimai azadlığın mənəvi azadlığa bağlılığı

Görəsən, insanın ictimai azadlığa malik olması, amma mənəvi azadlığa malik olmaması mümkündür? İnsan öz şəhvət, qəzəb və tamahının əsiri ola-ola başqalarının azadlığına hörmətlə yanaşa bilərmi?

Bu gün bu suala “bəli”, – deyə cavab verirlər. Əməldə insanın öz tamah, şəhvət və qəzəbinin qulu olmasını, pisliklərə əmr edən nəfsinin köləsinə çevrilməsini, eyni zamanda əsir olan həmin insanın ictimai azadlığa hörmətlə yanaşma-

sını istəyirlər. Bu, “hörüü topuğundan aşağı keçəl” ifadəsinin nümunələrindəndir. Bu gün bəşəriyyətin mübtəla olduğu ziddiyyətlərdən biri budur. Məntiq alimlərinin dili ilə desək, belə bir bölgü aparaq:

Qədim insanlar azadlığa hörmətlə yanaşmır, onu ayaq altına atırdılar. Onların azadlığı ayaq altına atmasının səbəbi nə idi? Bəyəm onlar nadan olduqları üçün başqalarının azadlığına hörmət etmirdilər?! Və elm sahibi olsaydılar, hörmət edəcəkdilər. Bu məsələ xəstəliklər barəsində keçərlidir. Qədimdə insanlar elmsiz olduqlarından xəstələnəndə təyin edilən dərmandan müsbət nəticə əldə edə bilmirdilər. Amma bu gün onların elmi artıb və əgər köhnə müalicə üsulunu kənara qoyub yeni müalicə üsullarından istifadə etsələr, kifayətdir. İndi, görəsən, başqalarının azadlıqlarını ayaq altına alan insan da həmin işi elmsizliyinə görə edirdi? Xeyr, elmsizlik bu işdə heç bir rol oynamırdı. O həmin işi bilərək-dən edirdi. Çünki onun mənafeyi bunu tələb edirdi. Görəsən, başqalarının azadlıq və hüquqlarına hörmətlə yanaşmayan qədim insanın həmin davranışının səbəbi həmin dövrün qanunları olub və indi qanunlar dəyişdikdən sonra məsələ həllini tapacaq? Məgər insanların azadlığına hörmətlə yanaşmağı qanunla tənzimləmək olur? Məsələn, ABŞ-da quldarlığın ləğvindən sonra quldarlıq, həqiqətən də, ləğv edilir, yoxsa onun forması dəyişir? Görəsən, qədim insanların azadlıq və hüquqlara hörmətlə yanaşmamasının səbəbi onun fəlsəfi düşüncə tərzini olub? Xeyr, bunların heç biri səbəb deyildi. Onun bir səbəbi var, o da mənfəətpərəstlikdir.

Qədim insan öz fitrətinə uyğun olaraq mənfəətpərəst idi, bütүн vasitələrdən öz xeyrinə istifadə etmək istəyirdi. Bu vasitələrdən biri də insan idi. Onlar taxta, daş, dəmir, qo-

yun, inək, at və qatırdan öz xeyrinə istifadə etmək istədiyi kimi, insandan da mənəfət götürmək istəyirdilər. O, bir ağac əkəndə, ya kəsəndə fikirləşmədiyi bir şey var idisə, o da həmin ağacın özü idi. O ancaq özünü fikirləşirdi; qoyunu kökəldəndə, sonra onun başını kəsəndə nə fikirləşirdi? Həmin vaxt öz xeyrindən başqa heç nəyi nəzərə almırdı. Başqa insanları qul etmək məsələsində də belə idi. O, insanları öz mənafeyinə görə özünə qul edir, onların hüquqlarını pozurdu. Deməli, qədimdə insanı ictimai azadlıqları pozmağa, başqalarının ictimai hüquqlarını tapdamağa ancaq və ancaq mənəfətpərəstlik hissi sövq edirdi. Bəs insanın mənəfətpərəstlik hissi bu gün necədir? Həmin hiss insanda bu gün də var, yoxsa artıq elə bir hiss yoxdur? Bəli, həmin hiss bu gün də var. İnsan bu gün ağzını başqalarını udmaq üçün qədimdəkindən çox olmasa da, az açmayıb.

İnsanın tamahkarlığının qarşısını nə elm ala bilib, nə də qanunların dəyişdirilməsi. Elm və qanun sadəcə məsələnin formasını dəyişib. Amma məzmun öz yerində qalıb, sadəcə cəlbədicilərlə öz məkrli niyyətlərini gizlədiblər. Qədim insan sözünü açıq deyirdi, hələ ikiüzlü deyildi. Firon açıq-aşkar deyirdi: “Tayfaları bizim kölələrimizdir”.¹ Firon açıq şəkildə deyir ki, Musa, sən nə danışırsan, bunlar bizim kölələrimiz, qullarımızdır! O, istismarçılığına, insanları özünə qul etməsinə don geyindirmirdi. Amma müasir insan “azad dünya”, “sülh və azadlığın müdafiəsi” adı altında insanların azadlıqlarını əllərindən alıb, hüquqlarını pozub, onları qul və kölə edib. Niyə? Çünki o, mənəvi azadlığa malik deyil, onun ruhu azad deyil, təqvası yoxdur.

---

¹ Muminun, 47